

ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ

МЕЛЬНИЧУК ОЛЬГА СТЕПАНІВНА

УДК 340.12

**ПРАВО І ДЕРЖАВА В КОНЦЕПЦІЇ
ПРАВОСВІДОМОСТІ І.О. ІЛЬІНА**

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Одеса - 2005

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Одеській національній юридичній академії Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник доктор юридичних наук, професор
Оборотов Юрій Миколайович,
Одеська національна юридична академія,
завідувач кафедри теорії держави і права

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор
Скакун Ольга Федорівна,
Національний університет внутрішніх справ,
професор кафедри теорії та історії держави і права

кандидат юридичних наук, професор
Музиченко Петро Павлович,
Одеська національна юридична академія,
професор кафедри історії держави і права.

Провідна установа Інститут законодавства Верховної Ради
України, відділ проблем розвитку
національного законодавства (м. Київ).

Захист відбудеться “16” вересня 2005 року о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.086.01 Одеської національної юридичної академії за адресою: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Одеської національної юридичної академії за адресою: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2.

Автореферат розісланий “___” серпня 2005 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.Р. Біла

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Сучасне правове і державне становище України характеризується визначенням пріоритетів для забезпечення економічного, соціального і культурного розвитку суспільства. Саме проголошення незалежності України стало першопричиною формування нової соціальної цілісності українського народу, в різноманітті його сподівань і інтересів. На цій основі зрозуміло звернення до тих фактів, імен і явищ, які з різних причин випадали з поля зору дослідників. У дусі змін, що відбуваються, вчасними виявились ідеї Івана Олександровича Ільїна, з його енергоємною правовою спадщиною.

Можна стверджувати, що розробка права і держави в концепції правосвідомості І.О. Ільїна повинна бути введена в категоріальний апарат української юриспруденції, щоб подолати ті втрати, які викликані прогалинами в нашій правовій культурі. З урахуванням сьогodнішніх досягнень і проблем багато його ідей про право і державу не втратили своєї актуальності. Разом з тим, існуюча вітчизняна література по темі дисертації свідчить про те, що дана проблематика не була предметом спеціального дослідження, а окремі публікації, присвячені концепції його правосвідомості, не спроможні як забезпечити глибину освоєння проблематики права і держави в розробці І.О. Ільїна, так і не дозволяють вийти до використання його правової спадщини в справі вдосконалення державної діяльності і правової політики України.

Теоретичні основи дисертаційного дослідження закладені в працях фахівців з історії політичних і правових учень, філософії права, історії філософії: Н.М. Азаркіна, П.П. Баранова, Ю.Я. Баскіна, В.А. Бачиніна, В.С. Журавського, І.А. Ісаєва, Н.М. Золотухіної, Н.О. Лоського, І.М. Невлевої, В.С. Нерсеянца, П.І. Новгородцева, А.П. Окусова, М.І. Панова, В.С. Соловійова, П.А. Сорокіна, В.А. Тонких, Ф.А. Хайєка, Ю.Л. Ярецького. Вагомий внесок в освоєння державних і правових поглядів І.О. Ільїна зробили такі дослідники, як: Ю.Т. Лисиця, А.М. Окара, М.П. Полторацький, С.А. Яблоков.

Розгляд концепції І.О. Ільїна забезпечений роботами вітчизняних і зарубіжних учених-юристів: С.С. Алексеєва, Т.Г. Андрусяка, А.І. Ковлера, П. Козловські, М.І. Козюбри, А.М. Колодія, О.Л. Копиленка, Е.А. Лукашової, А.В. Малька, Л.С. Мамута, В.І. Матузова, Ю.М. Оборотова, Т. Оноре, П.М. Рабіновича, В.М. Селіванова, О.Ф. Скакун, О.В. Сурілова, Л.А. Тихомирова, А.Ф. Черданцева, В.Є. Чиркіна.

Грунтовність освоєння теми обумовлена використанням праць сучасників І.О. Ільїна: Ю. Айхенвальда, М. Бердяєва, О. Білімовича, Н. Вакар, Л. Добронравова. Безперечна для здійснення дисертаційного дослідження значущість публікацій сучасних авторів: Е. Афанасьєва, А.Г. Гузнова, В.А. Гусєва, І.І. Євлампеєва, Ю.С. Півоварова, Г.С. Працко, В. Свешнікова та ін., роботи яких відображають філософський, а не юридичний підхід до досліджуваної проблеми.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Спрямованість дисертаційного дослідження визначається програмою наукових досліджень Одеської національної юридичної академії, відповідною фундаментальній темі "Правові проблеми становлення і розвитку сучасної української держави" (державний реєстраційний номер 0101U001195), науковій програмі Міністерства освіти і науки України "Актуальні проблеми будівництва демократичної соціальної правової держави відповідно до положень Конституції України", а також плану науково-дослідної роботи Одеської національної юридичної академії на 2001-2005 роки.

Мета і задачі дослідження. Метою дисертаційного дослідження є комплексне вивчення на основі узагальнення і критичного осмислення джерел і матеріалів творчої спадщини І.О. Ільїна, з визначенням перспектив використання його ідей в українській юриспруденції.

Для досягнення мети дослідження передбачається вирішити такі основні задачі:

показати становлення концепції правосвідомості І.О. Ільїна і проаналізувати відображення її положень в роботах інших дослідників;

визначити поняття правосвідомості і її аксіом у змісті концепції;

представити визначну роль правосвідомості по відношенню до права і держави;

обґрунтувати сутність права, виходячи із концепції правосвідомості І.О. Ільїна;

розкрити правове бачення І.О. Ільїним специфіки, призначення і форми держави;

визначитися щодо використання правової спадщини І.О. Ільїна для розвитку концептуальних ідей про право і державу сучасної України.

Об'єктом дослідження є наукова діяльність І.О. Ільїна у сфері юриспруденції.

Предметом дослідження виступає право і держава в концепції правосвідомості І.О. Ільїна.

Методи дослідження. У дисертаційному дослідженні для досягнення поставленої мети використовувалися концептуальні ідеї, принципи і методи сучасної методології. Визначальною концептуальною ідеєю (парадигмою) є проведення розрізнення права і закону. Різноманітність підходів при розгляді правосвідомості, права, держави і багатьох інших основних понять, які використовуються в юриспруденції, відбито за допомогою методологічного принципу плюралізму. Аналіз становлення і розвитку концепції правосвідомості І.О. Ільїна пов'язаний із використанням методологічного принципу історизму. Формально-логічний (догматичний) метод застосовувався при розгляді понять права і держави, їх форм, як в сучасній юриспруденції, так і в концепції правосвідомості, що розглядається. Порівняльно-правовий метод одержав своє втілення в затвердженні необхідності збереження і використання правової спадщини І.О. Ільїна в сучасних умовах. В процесі дисертаційного

дослідження творчості видатного вченого були виявлені численні визначення права і держави, дані за різними підставами, але обумовлені, як правило, аксіоматичним корінням правосвідомості, що пов'язано з використанням методу системного аналізу. Для тлумачення тексту робіт застосований герменевтичний метод з тим, щоб показати, як учений визначав основні поняття в концепції правосвідомості, або імовірно міг трактувати саме таким чином в даному контексті. У зв'язку з визнанням у вченні І.О. Ільїна аксіом правосвідомості, аксіом державної влади і політики, які прийняті дисертантом і не піддаються сумніву, в наявності використання аксіоматичного методу.

Наукова новизна одержаних результатів. Уперше вивчалася концепція правосвідомості І.О. Ільїна в її правовому і державному виразі, а також у перспективі можливого використання сучасною юриспруденцією і втілення в праві і державі України. Новизна дослідження виражена у визначенні внеску вченого у розвиток теорії і історії держави і права, історії політичних і правових учень, окремих галузей права, а також у розробку юридичної термінології. У підсумковому виразі наукова новизна одержаних результатів міститься в таких положеннях:

уперше в Україні на основі концептуальних ідей І.О. Ільїна обґрунтована теза про фундаментальну роль правосвідомості в затвердженні права і держави, забезпеченні правозаконності;

з нових позицій розгляду концепції правосвідомості І.О. Ільїна представлений етико-нормативний підхід у праворозумінні і доводиться пріоритет природно-правового (аксіологічного) напрямку в сучасному праворозумінні порівняно з позитивістським;

уперше комплексно проаналізовані складові концепції правосвідомості І.О. Ільїна та її трактування у різних дослідників;

запропоновано авторське визначення поняття і призначення правосвідомості через аксіоматичне коріння, виділене І.О. Ільїним;

запропоновано авторське визначення сутності права, виходячи з концепції правосвідомості;

з нових позицій розкрито специфіку, призначення і форму держави в правовому виразі;

уперше обґрунтовано необхідність використання правової спадщини І.О. Ільїна в контексті розвитку ідей про право і державу сучасної України.

Практичне значення одержаних результатів. Практична цінність використання результатів проведеного дисертаційного дослідження впливає із завдань вирішуваних сучасною вітчизняною юриспруденцією, пов'язаних з необхідністю не тільки глибокого вивчення і всебічного узагальнення історичного минулого, але і його використання в практиці правового регулювання і державної політики України. Сформульовані у дисертації пропозиції та висновки можуть бути використані:

– у науково-дослідній сфері – для заповнення існуючих прогалів щодо правової спадщини І.О. Ільїна, його концептуальних ідей, пов'язаних із

правосвідомістю, правом і державою та для використання зібраного і синтезованого матеріалу при обґрунтуванні перспектив розвитку сучасного українського права і держави.

– у навчальному процесі – при проведенні занять з навчальної дисципліни "Історія політичних і правових учень", а також при викладанні навчальних курсів: "Теорія держави і права" та "Історія держави і права зарубіжних країн".

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки роботи обговорювалися на засіданнях кафедри теорії держави і права Одеської національної юридичної академії. Окремі результати дослідження доповідалися і обговорювалися на різних конференціях: 4-й звітній науковій конференції професорсько-викладацького складу і аспірантів Одеської національної юридичної академії (Одеса, 2001); I-й Всеукраїнській науковій конференції студентів і аспірантів "Актуальні проблеми теорії і історії прав людини, права, держави і політології", присвяченій пам'яті докторів юридичних наук, професорів П.О. Недбайла, О.В. Сурілова, В.В. Копейчикова (Львів, 2002); 5-й звітній науковій конференції професорсько-викладацького складу і аспірантів Одеської національної юридичної академії (Одеса, 2002); 6-й звітній науковій конференції професорсько-викладацького складу і аспірантів Одеської національної юридичної академії (Одеса, 2003); Всеукраїнській науковій конференції "Юридичні читання молодих вчених" (Київ, 2004); 7-й звітній науковій конференції професорсько-викладацького складу і аспірантів Одеської національної юридичної академії (Одеса, 2004), 8-й звітній науковій конференції професорсько-викладацького складу і аспірантів Одеської національної юридичної академії (Одеса, 2005).

Результати дисертаційного дослідження використовувались автором у навчальному процесі, а саме, при проведенні лекцій і практичних занять з історії політичних і правових учень.

Публікації. Основні положення дисертації відображені в дванадцяти публікаціях, десять з яких – у спеціальних виданнях, перелік яких затверджений ВАК України.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, п'ятнадцяти підрозділів, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації – 196 сторінок, список використаної літератури складається з 283 найменувань і розміщений на 22 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У вступі обґрунтована актуальність теми, представлено в концентрованому вигляді значення розробки проблеми дослідження, сформульовані мета і задачі роботи, представлені основні положення, які виносяться на захист.

Перший розділ дисертації "Концепція правосвідомості І.О. Ільїна" складається з чотирьох підрозділів.

У підрозділі 1.1. "Формування і відображення концепції правосвідомості І.О. Ільїна" відмічається обумовленість становлення і формування концепції правосвідомості І.О. Ільїна чинниками, як незалежними від волі і свідомості мислителя – історичні події, так і безпосередньо залежними від його розуміння – оцінка ним історичних подій початку ХХ століття і численних досліджень з питань, що його цікавили. Наведені історичні факти, що найбільш вплинули на свідомість ученого і відобразилися в його статтях. Проведений аналіз становлення концепції правосвідомості І.О. Ільїна крізь призму його досліджень ідей Канта, Штірнера, Фіхте, Гегеля. Мислителем, що здійснив найбільший вплив на формування вчення І.О. Ільїна про правосвідомість і природне право, про державу як єдиний народний духовно-етичний організм і співвідношення держави і релігії на основі творчої взаємодії, визнається Гегель.

Відображення положень концепції правосвідомості в роботах інших дослідників можна представити у вигляді декількох етапів: оцінка з боку сучасників І.О. Ільїна; визначення його ролі в історії філософії; політична оцінка ідей І.О. Ільїна; наукове трактування і систематизація ідейної спадщини залежно від різних підходів – філософського, релігійного, педагогічного і юридичного. З обґрунтуванням існування перерахованих етапів пов'язаний огляд літератури за темою дисертації. При цьому аналіз формування і відображення в роботах різних дослідників положень концепції правосвідомості І.О. Ільїна, є визначним для розгляду права і держави в концепції правосвідомості цього мислителя.

У підрозділі 1.2. "Поняття, аксіоматичне коріння і криза правосвідомості" визначається поняття правосвідомості і надані аксіоми в трактовці І.О. Ільїна. Правосвідомість представляється як воля до права, воля до мети права і здатність "самозаконно" мотивувати свої вчинки свідомістю цієї мети. Вона коріниться в аксіомах правосвідомості, які визначаються як: повага людини до самої себе, відчуття власної духовної гідності (закон духовної гідності), уміння управляти самою собою, встановлюючи межі для себе самої без свавілля (закон автономії), а також взаємна повага і довіра сторін, що є підставою, як приватних, так і публічних правовідносин (закон взаємного визнання).

Подолання кризи правосвідомості, яку констатував І.О. Ільїн, і яка продовжує існувати, бачиться в тому, що сучасна людина повинна звернутися до самої себе, до своєї особистої правосвідомості, зрозуміти сутність її "захворювання", і спробувати відродити в своїй душі джерела здорової правосвідомості. Наукова цінність визначення правосвідомості через її аксіоматичне коріння в концепції, що розглядається, дає підставу для його включення в сучасне розуміння правосвідомості, як розділу теорії держави і права. Що ж стосується виходу з кризи сучасної правосвідомості, то він можливий при усвідомленні людиною свого покликання до добровільного

поставлення собі законів своєї держави, до вірного розуміння їх і покори їм за відчуттям вільно визнаного обов'язку.

У підрозділі 1.3. "Здорова" правосвідомість як мета правового виховання" йдеться про те, що в умовах побудови правової держави, до якої прагнуть різні політичні сили, все більш актуальною стає потреба формування правосвідомості громадян, в якості важливого чинника розвитку і успішного здійснення реформ, що проводяться.

Шлях до дотримання аксіом правосвідомості, запропонований І.О. Ільїним полягає у вихованні в народі "здорової правосвідомості", яка може стати визначальною у подальшому правовому розвитку нашої держави. На практиці здорова правосвідомість досяжна за допомогою різних засобів правового виховання, одним з яких є рівень організації правової освіти. Сталий контакт між юридичною наукою і суспільною правосвідомістю складає одну з важливих умов для розвитку здорової правосвідомості. Тому цінне не тільки твердження про те, що здорову правосвідомість потрібно виховувати, але і вказівка на те, яким чином це досягти.

У підрозділі 1.4. "Значення правосвідомості в затвердженні права і держави" наголошується, що в сучасній юриспруденції виражена тенденція переходу від розуміння надбудовного характеру правосвідомості, у відношенні до права і держави, до визнання визначної ролі правосвідомості в затвердженні права і держави. Тут доречно звернення до правової спадщини І.О. Ільїна, який бачив фундаментальну роль правосвідомості у рішенні багатьох проблем юриспруденції.

Зв'язок права і правосвідомості висловлюється мислителем так: право потребує правосвідомості для того, щоб стати життєвою творчою силою, а правосвідомість потребує права для того, щоб придбати предметну основу і об'єктивну реальність. Від правосвідомості залежить правопорядок в державі. Тісна взаємодія і взаємопроникнення свідомості і права обумовлює особливу значущість формування правосвідомості, як важливого чинника подальшого зміцнення законності і правопорядку в суспільстві і державі. Визнання за правосвідомістю переважного значення по відношенню до права і держави веде до продуктивного їх співвідношення в нашій політичній і правовій реальності.

Другий розділ дисертації "Право в концепції правосвідомості І.О. Ільїна" складається з чотирьох підрозділів.

У підрозділі 2.1. "Душевно-духовна" сутність права" виділяється етико-нормативний підхід у праворозумінні, який об'єднуючи в собі положення аксіологічного і позитивного підходів, основою визнає відповідність позитивного права природному. Ідеологом такого підходу є І.О. Ільїн, для якого право має окрім зовнішнього виразу в законах, свою внутрішню "душевно-духовну" сутність. Застава здійснення єдності цих двох сторін права полягає не в їх протиставленні, а у взаємодії, забезпеченій зрілою і розвинутою правосвідомістю людей.

Тому право в концепції правосвідомості представляється як "воля до права" тотожна "волі до духу", яка виводить його за умовні межі всякої соціальної групи, що історично склалася, і примушує людину випробовувати і усвідомлювати загальнолюдський взаємний зв'язок природно-правового характеру. Тут право – добровільне ставлення людини правових норм самій собі, відповідно до аксіом правосвідомості, норм, що відповідають принципам природного права, яке знаходиться в основі позитивного права і присутнє в ньому. Викладене свідчить про такі грані буття права, за допомогою яких затверджується його абсолютна цінність.

У підрозділі 2.2. "Права, свободи і обов'язки людини і громадянина" визначаються права і свободи людини в концепції І.О. Ільїна, заснованій на визначальній ролі правосвідомості по відношенню до тих якостей, якими повинен володіти громадянин і до того, як їх слід виховувати в громадянах. Наголошується природно-правовий підхід у визначенні виходу при складній "протидії" прав і обов'язків на практиці. Він полягає у вихованні в громадян правосвідомості, що не дозволяє в обов'язку вбачати утиск прав, навпаки, виконання обов'язку – це здійснення почесного права. Свобода, при цьому, – це не зовнішнє звільнення людини від закону, а внутрішнє звільнення в межах закону. Свобода – це відповідальність, яка повинна забезпечуватися не тільки законодавчо, але і виходити від самої людини, що відповідально здійснює свої права, свободи і обов'язки. Таке внутрішнє звільнення людини можливо, якщо людина вільно дотримує закон, який вільно визнала її правосвідомість.

У підрозділі 2.3. "Приватна власність як принцип права і правосвідомості" наголошується, що сучасна тенденція переходу до затвердження в нашому суспільстві відносин приватної власності – вагома передумова формування правової держави. Основи приватної власності, виділені І.О. Ільїним, можуть бути використані при розвитку приватно-правових відносин в сучасній Україні. Мати приватну власність і виникаючу з неї господарську самостійність – велике благо, оскільки, чим менше людей позбавлено цього блага, тим краще. Держава повинна надавати можливість для володіння власністю. Проте, надаючи можливість людям мати власність, не потрібно впадати у крайнощі. Неприпустима зрівнялівка, оскільки люди за своєю природою і здібностями не можуть бути рівними. Природна нерівність людських сил, здібностей і бажань неминуче знову приведе до майнової нерівності, а виховання повинне давати людям уміти духовно переносити нерівність. Істотне не володіння людини, а її воля, а також справи, що виникають з її внутрішнього світу.

Поставлене завдання з відродження приватної власності, підвищення рівня її розвитку можна вирішити, користуючись правом приватної власності і постійно покращуючи якісно своє відношення до його використання, усвідомлюючи не тільки свої можливості і права, але і обов'язки перед іншими людьми, державою і суспільством в цілому.

У підрозділі 2.4. "Опір злу: межа застосування сили в праві" відмічено, що існує "вічна" проблема, пов'язана з визначенням меж застосування сили в праві. Практичне ядро концепції І.О. Ільїна про опір злу силою виражається в тому, що чинити опір злу потрібно із свідомістю того, що це єдиний, не "виправданий" і не "освячений" засіб, а прийнятий у порядку духовного компромісу; і що він повинен бути при першій же нагоді відкинутий і замінений іншими, духовними засобами. Застосування сили в праві повинно бути обмежене необхідністю, заснованою на здоровій правосвідомості і чіткому розмежуванні понять сили і насильства. Насильство – це те, проти чого потрібно протестувати і боротися, саме проти насильства потрібне застосування сили. Застосування сили в боротьбі із злом юридично недосконале, але практично виправдане – таким повинно бути розуміння виходу з трагічної антиномії співвідношення права і сили.

Розділ третій дисертації "Держава в концепції правосвідомості І.О. Ільїна" складається з чотирьох підрозділів.

У підрозділі 3.1. "Поняття і призначення держави" відмічено, що держава у визначенні І.О. Ільїна, – це союз людей, який організований на засадах права, об'єднаний пануванням над єдиною територією і підпорядкуванням єдиній владі. Основами держави є: народ, територія і влада. Але це визначення поняття "держава", виходячи з його ідей, не є повним, оскільки в ньому не виражена жива основа держави. Тому з урахуванням духовної сутності: держава – батьківщина, оформлена і об'єднана публічним правом, або інакше: численність людей, пов'язаних спільністю духовної долі, і що зжилися в єдність на ґрунті духовної культури і правосвідомості. У такому розумінні закладена в підставу держави цінна категорія всієї концепції І.О. Ільїна – правосвідомість, що підкреслює її визначальну роль не тільки у формуванні душевно-духовної сутності права, але і держави.

Визначення держави як організму представляє ще одну ідею мислителя, яка відрізняється від відомої в сучасній юриспруденції органічної теорії розуміння держави. В даному контексті сутність держави складається з органічного життя всіх її громадян. Держава не знаходиться десь поза кожним її громадянином, вона живе в кожному з громадян (оскільки кожен є живою людською особистістю, її частиною або органом) і має єдину, об'єктивну і вищу мету (призначення держави).

У підрозділі 3.2. "Аксіоми державної влади і політики" визначаються такі аксіоми державної влади: державна влада не може належати нікому крім правового повноваження і носій правового повноваження (законодавець) повинен володіти духовною компетентністю; державна влада повинна бути єдиною; державна влада завжди повинна здійснюватися кращими людьми; політична програма може включати тільки такі заходи, які переслідують загальний інтерес і державна влада не повинна служити інтересам окремої особи; програма влади може включати тільки здійсненні заходи і реформи; державна влада принципово зв'язана справедливістю, що розподіляє.

Підкреслюється значення аксіоми, яка свідчить, що правити повинні кращі, яка націлює на необхідність: по-перше, визнання того, що люди не рівні за своєю природою, за своїм природним рангом, не говорячи вже про соціальний ранг, який ще більше посилює нерівність людей; по-друге, прагнення до того, щоб природний і соціальний ранг співпадали; по-третє, розуміння і усвідомлення значення мудрої, справедливої, предметної політики, здійснюваної кращими людьми. Факти реального життя, а також наведені дослідження підтверджують, що владна еліта – це реальність теперішнього і майбутніх етапів розвитку людських цивілізацій та культур. При цьому, однією з найбільш значущих складових світогляду владної еліти є правосвідомість.

У підрозділі 3.3. "Ідея симфонії церкви і держави" визначається співвідношення церкви і держави в концепції правосвідомості І.О. Ільїна, як аргументоване обґрунтування необхідності симфонії між ними, взаємодії і взаємної співпраці в духовно-етичній сфері. Церква вчить, веде, наставляє, радить і допомагає: укріплює, благословляє і очищає, але не посягає, не володарює, не повеліває і не поневолює. А держава береже, охороняє церкву і надає їй все необхідне; перевіряє себе голосом церкви, шукає ради, духовного повчання і совісної чистоти. У цьому бачиться мудре з'єднання і розділення церкви і держави – їх симфонія.

Перераховані принципи жодною мірою не суперечать нашому теперішньому законодавству, але при цьому відображають не тільки відділення в церковно-державних відносинах, але і їх гармонізацію. Подальша симфонізація державно-церковних відносин повинна привести до повнішого і ефективнішого здійснення в Україні прав кожної людини в області віросповідання, оптимізації і гармонізації сучасних державно-правових відносин, взаємовигідним і рівноправним відносинам держави і релігійних організацій.

У підрозділі 3.4. "Форма держави: аспекти дослідження" затверджується, що в проблемі визначення і вибору державної форми, І.О. Ільїн вбачав устрій життя і живу організацію народу, при якому кожен народ і кожна країна є жива індивідуальність із своїми особливими даними, із своєю неповторною історією, душею і природою. Кожному народу, тому, відповідає своя, особлива, індивідуальна державна форма і конституція, відповідна йому і лише йому. Немає однакових народів і не повинно бути однакових форм і конституцій. Сліпе запозичення і наслідування безглуздо, небезпечно і може стати згубним.

Ні монархія, ні республіка; ні федерація, ні унітарна держава; ні демократія і ні тоталітаризм – жодна з форм не буде прийнятною, якщо це не буде форма, понад усе відповідна трьом основним аксіомам правосвідомості, при дотриманні аксіоми політики (правити повинні кращі). Але в ідеалі, при дотриманні даної умови (якщо визріє відповідна правосвідомість) – краще всього унітарна, аристократично-монархічна або аристократично-республіканська і органічна творча демократична форма держави.

Четвертий розділ дисертації "Правова спадщина І.О. Ільїна і сучасність" складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 4.1. *"Збереження і використання правової спадщини І.О. Ільїна в сучасній юриспруденції"* затверджується необхідність збереження і використання правової спадщини. Правова спадщина тут розглядається з двох позицій. По-перше, правова спадщина оцінюється як історичний багатотомовий досвід, втілений в правових цінностях кожної правової системи. По-друге, як правова спадщина І.О. Ільїна, виражена в його ідеях про право і державу в концепції правосвідомості. Серед прикладів збереження, розвитку і використання правової спадщини – майбутній державний устрій, який повинен бути живим і вірним висновком з історії даної держави, з аксіом правосвідомості, але з тим, щоб не втілювати ці аксіоми наосліп, в міру утопічного максималізму, але в міру їх історичної місткості в живу тканину сучасного життя.

У підрозділі 4.2. *"Застосування концепції правосвідомості І.О. Ільїна для становлення правозаконності"* містяться ідеї про закон, справедливість і їх забезпечення, як складові філософії правозаконності – гуманістичного "здорового" права, яке покликане панувати і правити в суспільстві. У розумінні І.О. Ільїна передумова нормального, здорового права закладена в самій людині, в її особистій правосвідомості – вільному, лояльному, а також творчому стані душі. Отже, щоб забезпечити правозаконність кожен громадянин повинен прийняти для безумовного виконання всі закони, що існують в державі у порядку "самозобов'язання" і дотримувати відповідні правила правосвідомості. Три правила правосвідомості наказують: 1) дотримувати добровільно діючі закони і боротися лояльно за нові, кращі; 2) звільнити себе внутрішньо за допомогою добровільного самозобов'язання і шукати свободи тільки через закон і під законом; 3) навчитися мистецтву витягувати із закону його вірну і справедливу сутність, за допомогою правової совісті, творчого прочитання закону. Треба навчитися брати з кожного закону те, що в ньому вірно і справедливо, щоб дух закону володів буквою, а не навпаки. Для становлення правозаконності, правової держави, потрібно забезпечувати застосування права відповідно до правил природної, здорової і творчої правосвідомості.

У підрозділі 4.3. *"Концептуальні ідеї І.О. Ільїна про право і державу в контексті сучасної України"* представлені і проаналізовані такі ідеї: про виховання здорової правосвідомості особи і суспільства шляхом правової освіти, про зовнішню форму влади в майбутньому правової держави при дотриманні правової спадщини, про співвідношення церкви і держави, про приватну власність як принцип права, про правління кращих, про становлення правозаконності, і головна, про формування концепції правосвідомості як такої, що визначає затвердження права і держави. Доводиться, що перераховані ідеї застосовні в контексті сучасної України і можуть визначити основи формування правової ідеології, законотворчості і правозастосування.

ВИСНОВКИ

Сучасний світ характеризується зростаючою нестабільністю, збільшенням природних катаклізмів і суспільних потрясінь, зростанням людських потреб і розвитком новітніх технологій. Ця змінна дійсність позначається на розвитку правової сфери і державного життя. Швидкоплинність змін нового часу вельми нагадує початок ХХ століття, що відрізнявся крахом і зміною основоположних принципів в суспільному і політичному житті. Цей виток історії, дає підставу для звернення до ідей, що відзначають своє століття. Правова спадщина Івана Олександровича Ільїна, його концепція правосвідомості, характеристика права і держави має сьогодні наукове і практичне значення, оскільки визначає шлях до оновленої держави, яка базується на вітчизняній правовій, політичній і релігійній спадщині. Власне ці цілі переслідував при написанні своїх робіт І.О. Ільїн.

Для нашої держави, яка прагне проводити ефективну правову політику, ідеї мислителя важливі не стільки з погляду відновлення і дослідження правової спадщини, скільки значущі для подальшого розвитку права і держави. Саме в такому сенсі можуть бути використані одержані в дисертаційному дослідженні висновки і пропозиції.

1. Становлення і формування концепції правосвідомості І.О. Ільїна обумовлене сукупністю чинників як незалежних від волі і свідомості мислителя у вигляді історичних подій початку ХХ століття, так і залежних від його розуміння, тобто оцінка цих історичних подій. Практичну цінність представляє становлення і формування концепції правосвідомості, відображення положень даної концепції в роботах її дослідників, а також виконаний в дисертації аналіз для визначення напряму змін права і держави, що забезпечують їх ефективність.

2. Правосвідомість, за І.О. Ільїним, – це воля до права, воля до мети права і здатність "самозаконно" мотивувати свої вчинки свідомістю цієї мети. Для того, щоб подолати кризу правосвідомості, яку він констатував і яка продовжує існувати зараз, необхідно зрозуміти сутність "захворювання" правосвідомості, і спробувати відродити в своїй душі джерела здорової правосвідомості. У його концепції правосвідомість виражена в покликанні людини до добровільного поставлення собі законів своєї держави, до вірного розуміння їх і покорі їм відповідно до відчуття вільно визнаного обов'язку.

3. Аксиоматичне коріння правосвідомості – це повага людини до самої себе, відчуття власної духовної гідності (закон духовної гідності), уміння управляти самою собою, встановлюючи межі для себе самої без свавілля (закон автономії), а також взаємна повага і довіра сторін, що є підставою, як приватних, так і публічних правовідносин (закон взаємного визнання).

4. Для І.О. Ільїна правосвідомість це сукупність переконань щодо права, держави, всієї організації суспільного життя. Правосвідомість – головне джерело природного права, а також універсальний зв'язок між правом і мораллю, між природним і позитивним правом. Духовно здорова і вірна

правосвідомість, якою володіє нова людина, ось те головне, чого потребують право і держава для свого процвітання.

5. Відповідність позитивного права природному, його властивостям, визначає здатність вдосконалення права при здійсненні вимог закону. Формула І.О. Ільїна щодо застосування права і забезпечення віри в право виражає універсальність і значення для формування правової держави, відображає етико-нормативний підхід до праворозуміння.

У мислителя поняття права має не тільки юридичний, але і соціально-філософський зміст, при цьому у ньому наявні важливі елементи духовних і соціальних ідей, убачаються процеси внутрішнього вдосконалення людської особистості. Відтіняючи "зовнішню" природу права, він затверджує її "внутрішню" душевно-духовну сутність. Увесь сенс правової концепції, за своєю сутністю, полягає в тому, що "воля до права" тотожна "волі до духу", що відповідає природно-правовому характеру загальнолюдського усвідомлення. Тут право виступає як абсолютна цінність для всього різноманіття існуючих культур і цивілізацій.

6. Уявлення І.О. Ільїна про опір злу силою полягає в тому, що чинити опір злу потрібно із свідомістю того, що це єдине, що залишилося, це не "виправданий" засіб, а прийнятий у порядку духовного компромісу. Така межа застосування сили в боротьбі із злом, з протиправними явищами. Застосування сили в праві повинно бути обмежене необхідністю і засноване на здоровій правосвідомості і чіткому розмежуванні понять сили і насильства – таке сучасне розуміння виходу з трагічної антиномії співвідношення сили і права.

7. Держава, за визначенням мислителя, є союзом людей, який організований на засадах права, об'єднаний пануванням над єдиною територією і підпорядкуванням єдиній владі. Держава є батьківщина, оформлена і об'єднана публічним правом, або інакше: численність людей, пов'язаних спільністю духовної долі, що зжилися в єдність на ґрунті духовної культури і правосвідомості. Таке розуміння специфіки держави обумовлює категорія правосвідомості, що підкреслює її визначальну роль не тільки у формуванні душевно-духовної сутності права, але і держави.

Визначення держави як організму з'являється під абсолютно іншим кутом зору, відрізняючись від прийнятого в сучасній юриспруденції. Сутність держави в його теорії полягає в органічному житті всіх її громадян, а її метою виступає реалізація загальних інтересів і громадян держави, як дійсного, живого та етичного організму.

8. Серед аксіом державної влади в концепції правосвідомості: державна влада не може належати нікому крім правового повноваження і носій правового повноваження (законодавець) повинен володіти духовною компетентністю; державна влада повинна бути єдиною; державна влада завжди повинна здійснюватися кращими людьми; політична програма може включати тільки такі заходи, які переслідують загальний інтерес і державна влада не повинна служити інтересам окремої особи; програма влади може включати тільки

здійсненні заходи і реформи; державна влада принципово зв'язана справедливістю, що розподіляє.

Для сучасної державної науки аксіоми влади, сформульовані І.О. Ільїним, мають практичне значення. Засвоєння їх, по суті – просування до загальноцивілізаційних цінностей у владних відносинах. Особливо виділимо аксіому, яка свідчить, що правити повинні кращі. Оскільки люди не рівні за своєю природою, за своїм природним рангом, не говорячи вже про соціальний ранг, який ще більше посилює нерівність людей, то потрібно прагнути до того, щоб природний і соціальний ранг співпадали і добиватися розуміння і усвідомлення значення політики, здійснюваної кращими людьми. Поліпшення якісних характеристик не тільки правлячої еліти, але і різних категорій населення благотворно відобразиться на суспільстві в цілому. Духовність, моральність, здорова правосвідомість сприятимуть рішенню задач, пов'язаних з формуванням правової держави в Україні.

9. Співвідношення церкви і держави в концепції правосвідомості І.О. Ільїна – яскравий приклад необхідності симфонії між ними, взаємодії у сфері духовно-етичній. Не тільки розділення в церковно-державних відносинах, але і їх гармонізація. Тільки вона приведе до повнішого і ефективнішого здійснення в Україні прав і свобод людини, оптимізації державно-правових відносин, взаємовигідним і рівноправним відносинам держави і релігійних організацій.

10. У проблемі визначення і вибору державної форми, мислитель бачив устрій життя і живу організацію народу, де кожен народ і кожна країна виступає як індивідуальність, зі своєю неповторною історією, душею і природою. Кожному народу відповідає своя, індивідуальна державна форма і конституція. Такої форми держави, яка була б найбільш доцільною для всіх часів і народів, в природі не існує. Що ж до найбільш придатної форми, то вона понад усе відповідає основним аксіомам правосвідомості.

11. Для сучасної юриспруденції важливо використовувати концепцію правосвідомості, за допомогою якої затверджуються: етико-нормативний підхід в праворозумінні; межа застосування сили в праві, аксіоми державної влади і політики; ідея симфонії церкви і держави; оптимальна форма держави; шляхи досягнення правозаконності.

Вищезазначені ідеї мислителя про закон, справедливість і їх забезпечення – це складові філософії правозаконності. Для становлення правозаконності, формування правової держави і забезпечення верховенства права необхідно керуватися принципами справедливості, але справедливість повинна бути такою, що не зрівнює, а що знімає несправедливі нерівності і встановлює справедливі і корисні привілеї, відповідно до правил природної, здорової і творчої правосвідомості.

Концептуальні ідеї І.О. Ільїна про право і державу цілком прийнятні для використання при формуванні державної і правової політики України. Його знахідки у галузі правосвідомості, держави, права, політики забезпечують

збереження і розвиток вітчизняної правової спадщини, вибіркоче відношення до використання досягнень інших правових культур в Україні.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Мельничук О.С. І.О. Ільїн про аксіоми правосвідомості // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – Одеса: Астропринт, 2001. – № 1. – С. 44-47.
2. Мельничук О.С. Особенности монархического правосознания в понимании И.А. Ильина // Актуальні проблеми держави та права: Зб. наук. праць. – Одеса: Юрид. л-ра, 2001. – № 10. – С. 329-334.
3. Мельничук О.С. І.О. Ільїн про аксіоми влади // Актуальні проблеми держави та права: Зб. наук. праць. – Одеса: Юрид. л-ра, 2001. – № 11. – С. 69-72.
4. Мельничук О.С. Проект державного відродження І.О. Ільїна // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. – Одеса: Юрид. л-ра, 2002. – № 16. – С. 103-106.
5. Мельничук О.С. Взаємозв'язок приватної власності і правосвідомості у І.О. Ільїна // Юридичний вісник. – 2003. – № 3. – С. 135-138.
6. Мельничук О.С. І.О. Ільїн про збереження і розвиток правової спадщини // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. праць. – Одеса: Юрид. л-ра, 2003. – № 17. – С. 154-160.
7. Мельничук О.С. І.О. Ільїн про характер державної влади: Зб. наук. праць студентів і аспірантів “Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права, держави і політології”. – Одеса: Юрид. л-ра, 2003. – С. 123-127.
8. Мельничук О.С. Концепція правосвідомості І.О. Ільїна // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. – Одеса: Юрид. л-ра, 2003. – № 18. – С. 75-78.
9. Мельничук О.С. Головна аксіома політики – правити повинні кращі // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. – Одеса: Юрид. л-ра, 2003. – № 21. – С. 38-42.
10. Ільїн І.О. Ідея рангу (Пер. на укр. О.С. Мельничук) // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. – Одеса: Юрид. л-ра, 2003. – № 21. – С. 339-334.
11. Мельничук О.С. І.О. Ільїн про душевно-духовну сутність права / Юридичні читання молодих вчених: Збірник матеріалів всеукраїнської наукової конференції 23-24 квітня 2004. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2004. – С. 91-95.
12. Мельничук О.С. Опір злу: про межі застосування сили в праві у І.О. Ільїна // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. – Одеса: Юрид. л-ра, 2004. – № 22. – С. 83-89.

АНОТАЦІЯ

Мельничук О.С. Право і держава в концепції правосвідомості І.О. Ільїна. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю: 12.00.01 – теорія і історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Одеська національна юридична академія, Одеса, 2005.

Вперше підготовлено комплексне дисертаційне дослідження, в якому досліджуються ідеї І.О. Ільїна про право і державу через призму його концепції правосвідомості. Новаторськими є положення дисертації, пов'язані з обґрунтуванням у концепції І.О. Ільїна провідної ролі правосвідомості в затвердженні права і держави, виділенням етико-нормативного підходу в праворозумінні. Визначені поняття: правосвідомість, через аксіоматичне коріння, виділене мислителем; сутність права у ракурсі його концепції правосвідомості; під цим же кутом зору представлена специфіка, призначення і форма держави; обґрунтована необхідність використання правової спадщини І.О. Ільїна в загальному контексті розвитку ідей про право і державу сучасної України.

Ключові слова: концепція правосвідомості І.О. Ільїна, аксіоми правосвідомості, аксіоми влади, аксіома політики, душевно-духовна сутність права, держава як організм, правова спадщина І.О. Ільїна.

АННОТАЦИЯ

Мельничук О.С. Право и государство в концепции правосознания И.А. Ильина. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата юридических наук по специальности: 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. – Одесская национальная юридическая академия, Одесса, 2005.

В диссертации обосновано, что ключевой категорией концепции И.А. Ильина является правосознание. При комплексном анализе положений концепции правосознания И.А. Ильина и трактовок его идей различными исследователями, сформулировано определение правосознания через аксиоматические корни. Оно определяется как способность вменения самому себе законов своего государства на основе трёх аксиом: духовного достоинства, автономии и взаимного признания.

При рассмотрении концепции правосознания И.А. Ильина обозначается определяющая роль правосознания по отношению к праву и государству. Выделен этико-нормативный подход в правопонимании, при котором правосознание, являясь основным источником естественного права, устанавливает связь между правом и моралью и выражается в положительном праве.

Обосновывается душевно-духовная сущность права, которая заключается в рассмотрении права как абсолютной ценности, имеющей не только юридический, но и духовно-волевой смысл, исходящий непосредственно от человеческой личности со здоровым, постоянно совершенствующимся правосознанием. Через категорию здорового правосознания определена граница применения силы в праве, которая основывается на четком разграничении понятий силы и насилия.

Параллельно раскрывается специфика, назначение и форма государства в концепции правосознания И.А. Ильина. Представлены понятия государства и государства как организма. Государство, по своей сущности – множество людей, связанных общностью духовной судьбы, и сжившихся в единство на почве духовной культуры и правосознания. Сущность государства как организма состоит в органической жизни всех его граждан, с целью реализации интересов граждан и государства на началах правозаконности, истинности и нравственности.

Выделены аксиомы власти и политики, среди которых: государственная власть не может принадлежать никому помимо правового полномочия и носитель правового полномочия (законодатель) должен обладать духовной компетентностью; государственная власть должна быть единой; государственная власть всегда должна осуществляться лучшими людьми; политическая программа может включать в себя только такие меры, которые преследуют общий интерес и государственная власть не должна служить интересам отдельной личности; программа власти может включать в себя только осуществимые меры и реформы; государственная власть принципиально связана распределяющей справедливостью.

Обоснована необходимость использования правового наследия И.А. Ильина в общем контексте развития идей о праве и государстве современной Украины. Проанализирована и показана необходимость использования идей мыслителя, определяющих формирование правовой идеологии, основы законотворчества и правоприменения: о воспитании здорового правосознания личности и общества путем правового образования, о внешней форме власти в будущем правовом государстве при соблюдении аксиом власти, о соотношении церкви и государства, о частной собственности как принципе права, о правлении лучших, о становлении правозаконности, и главная, о формировании концепции правосознания, как определяющей утверждение права и государства.

Ключевые слова: концепция правосознания И.А. Ильина, аксиомы правосознания, аксиомы власти, аксиома политики, душевно-духовная сущность права, государство как организм, правовое наследие И.А. Ильина.

SUMMARY

Melnichuk O.S. Law and state in the conception of legal conscience of I.A. Il'yin – The Manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the candidate of jurisprudence on a speciality: 12.00.01 – the theory and history of the state and the right; history of political and legal doctrines. – The Odessa national law academy, Odessa, 2005.

For the first time it has been prepared a dissertation research where the author studies the ideas of I.A. Il'yin about law and state through the prism of his conception of legal conscience. Theses of dissertation connected with substantiation of the dominating role of legal conscience in consolidation of law and state and distinguishing ethic-normative approach to the legal conscience are of innovatory character.

Such notions are defined: legal conscience through axiomatic roots distinguishing by the philosopher; the essence of law foreshortened his conception of legal conscience, the specificity, purpose and form of state are presented from the same point of view; the necessity of using I.A. Il'yin's legacy is grounded in the context of the development of the ideas of law and state in modern Ukraine.

Key words: the conception of legal conscience of I.A. Il'yin, axioms of legal conscience, axioms of power, axiom of politics, soul-spiritual essence of law, state as an organism, the legacy of I.A. Il'yin.